

Розділ I

РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ І СВОБОДА РЕЛІГІЇ В ДЕМОКРАТИЧНІЙ УКРАЇНІ

В.Бондаренко*

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Говорячи про сучасний стан релігійного життя в Україні, слід відзначити, як серйозні, позитивні зрушення у цій царині суспільного життя й наявність тут не менш вагомих проблем, так і підкреслити транзитний характер нинішнього релігійного середовища, незавершеність трансформаційних процесів, що розпочалися тут, але на сьогодні ще далекі від свого закінчення.

Перш ніж перейти до викладу свого бачення нинішнього стану релігійного життя, тенденцій його розвитку та основних проблемних моментів у діяльності релігійних організацій, зроблю декілька загальних зауваг, що стосуються особливостей становлення сучасної моделі релігійного життя в Україні.

Про релігійне середовище України, як об'єкт наукового дослідження, варто говорити лише маючи на увазі невеликий відрізок новітньої історії, що охоплює приблизно останні п'ятнадцять років. Природно, що Церква існувала і була досить помітним явищем у суспільному житті нашого народу і в попередні періоди, однак діяла і розвивалася вона тоді під впливом зовнішніх, переважно ворожих щодо неї сил, які вирішальною мірою визначали характер її діяльності та розвитку, відтак, створюючи та препаруючи її саму. Отже, точно кажучи, досліджуючи релігійне середовище в котрийсь із попередніх періодів, ми повинні були говорити не про релігійне середовище як таке, не про Церкву як таку, а про їхній розвиток за умов, наприклад, жорстких статистських впливів чи денаціоналізації суспільного, а, відтак, і релігійного життя або, скажімо, яскраво вираженої фаворизації владою однієї з церков та притлумлення розвитку інших суб'єктів релігійного життя аж до спроб їхнього фізичного винищення і т.ін.

Все це призвело не лише до нівечення церковного організму, але й до глибокого спотворення взаємин між суб'єктами релігійного життя, з одного боку, та церквою з іншими суспільними інститутами – з іншого. Цілком очевидно, що за таких обставин процес нормалізації релігійного життя не міг бути короткотерміновим і простим. Він протікав упродовж усього заключного періоду нашої новітньої історії і не може вважатися завершеним на сьогоднішній день. Попри справедливе твердження про розвиток релігійного середовища в сучасній Україні за іманентними законами, мусимо зауважити, що і сьогодні значні внутрішні ресурси релігійних організацій витрачаються на переборювання негативних наслідків попередніх епох, а не на власний розвиток.

Тут постає питання про те, чи можна було у якийсь спосіб цьому запобігти, вживши, скажімо, відповідних превентивних заходів. З нашої точки зору, абсолютна більшість ускладнень, що їх пережило і ще переживатиме у своєму розвитку релігійне середовище України, є такими, яких у жодному разі не вдалося б оминати, а лише мінімізувати їх наслідки.

Відтак, характеризуючи релігійне життя в сучасній Україні, можемо вести мову

---

* Доктор філос.н., професор, Голова Держкому релігій України

про його нормалізацію та поступальний розвиток, основними ознаками яких постають становлення реальної конфесійної карти нашої країни, кількісний та якісний ріст релігійного середовища та входження Церкви, як суспільного інституту, у багатогранні взаємини з іншими суспільними інституціями.

Відчутні зміни конфесійної карти України, які відбуваються останніми роками, є для нас явищем цілковито об'єктивним. Як вже зазначалося, релігійне середовище в Україні ніколи до цього не розвивалося за власними законами. Над його розвитком тяжіла дія по-сторонніх щодо нього сил, що спотворювали ситуацію. З кінця 80-х років минулого століття ситуація докорінним чином змінилася. Спочатку в СРСР, час існування якого добігав кінця, а згодом і в молодій Українській державі, принцип свободи совісті та рівності віросповідань набув свого справжнього звучання. Держава, за винятком окремих не вельми ефективних та обмежених в часі дій, не дозволяла собі втручання в процес становлення і розвитку релігійного середовища на нових засадах. Завдяки цьому основними чинниками змін на конфесійній карті України в останні роки стали зусилля, що визначалися внутрішнім потенціалом суб'єктів релігійного життя, їхньою активністю, вкоріненістю в історію й традиції нашого народу та відкритістю України світові. Сучасна конфесійна карта України вже досить реалістично відображає пріоритети нашого народу. Тут за останні роки не спостерігається відчутних змін. Не очікуються вони, принаймні у радикальному виразі, і у майбутньому.

Конфесійна карта України в основному стабілізувалася не лише з точки зору географії релігії, але й позиції розширення віросповідного спектру. Перші роки реальної релігійної свободи були позначені появою значної кількості нових для України релігій. Це пояснювалося як довготривалим штучним стримуванням процесу їхнього природного проникнення сюди та, відповідно, відкритістю України, так і проблемами функціонування традиційних релігійних організацій та духовним пошуком значної частини населення, яке з тих чи інших причин не набуло стійких уподобань в духовно-релігійній сфері. Останнім часом цей процес практично згас і творення нових релігійних доктрин відбувається, в основному, не за рахунок їхнього експорту, а вже на власній базі.

Унормування віросповідного спектру в сучасній Україні може розцінюватися не лише як ознака нормалізації життєдіяльності релігійного середовища, але і як певний рівень оптимізації інституалізованої релігійності щодо рівня і ступеня релігійності, які притаманні нашому народу на даному історичному етапі.

Іншою, не менш важливою ознакою оптимізації релігійної мережі є кількісний ріст релігійних організацій і, особливо, первинної ланки – громад віруючих. Природно, що перші роки утвердження релігійної свободи давали значно вищі показники кількісного росту релігійної мережі, ніж це є сьогодні. В цьому немає нічого дивного. Особливо, якщо взяти до уваги наявність на той час значного за своїми обсягами релігійного підпілля, силового утримування людей від контактності з релігійно-церковним середовищем та бажання значної їх кількості до протесту проти існуючого стану речей.

Сьогодні усі згадані чинники відійшли у минуле і бажання утворити релігійну громаду чи якусь іншу релігійну організацію практично повністю корелюється необхідністю свого духовного самовираження. Це справедливо навіть щодо тих випадків, коли йдеться про простий організаційний поділ існуючих релігійних організацій з метою утвердження власного лідерства чи досягнення побутового комфорту.

При всьому цьому впродовж останніх років в Україні реєструється 1,2-1,4 тис. релігійних організацій, що свідчить про незавершеність процесу формування релігійних інституцій. Він може продовжитися ще на достатньо значний період. На сьогодні ж кількісні показники релігійної мережі в Україні майже в чотири рази

перевищують аналогічні величини, що характеризували інституалізовану релігійність першої половини 80-х років ХХ століття.

Природно, що такі кількісні зміни не могли не заторкнути якісного стану релігійного середовища. Тим більше, що в процесі довготривалого квазіатеїстичного експерименту, що провадився в колишньому СРСР, його ідейні натхненники намагалися перетворити релігійні організації на своєрідні духовні резервації, позбавлені найнеобхіднішої інфраструктури і можливостей до відтворення. Вихід релігійних організацій із такого становища зразу ж потягнув за собою утворення ними необхідної для їхнього забезпечення інфраструктури та структурних одиниць, що відповідають сутнісному покликанню релігійних організацій. З урахуванням багаторічної руйнації Церкви цей аспект її відродження в Україні виявився також далеко непростим. У фаворитах тут виявилися ті релігійні організації, які змогли отримати відчутну фінансову, організаційну та інтелектуальну підтримку від своїх закордонних центрів чи одновірців з поза меж України.

Все разом це дало можливість відновити церковні структури, місіонерську, освітню та просвітницьку роботу, відповідні соціальні програми церков і т.ін. Новий статус багатьох релігійних організацій, що внаслідок утворення Української держави перестали бути структурними підрозділами відповідних загальносоюзних церковних утворень, вимагав від них не лише відновлення традиційних елементів власної структури, але й утворення таких підрозділів, які були необхідні для повного життєзабезпечення. Йдеться, зокрема, про утворення у більшості релігійних організацій структурних підрозділів, що здійснюють їхнє зовнішнє представництво.

Однак, попри усю важливість згаданих якісних перетворень, пов'язаних із структурними змінами в релігійних організаціях, не лише одне це визначало останнім часом їхню нову якість. Тут, на нашу думку, особливу роль відіграло створення основ цілісної системи духовно-релігійної освіти. Свого часу вона була практично знищена. В Україні, як відомо, діяв лише один духовний навчальний заклад – Одеська духовна семінарія Руської православної церкви, а освітня та просвітницька робота церкви за церковною огорожею жорстко переслідувалася за радянськими законами. Природно, що за таких умов про якісне відтворення релігійності не могло бути і мови.

Нині ситуація кардинально змінилася. В Україні діє понад півтори сотні духовних навчальних закладів, в яких одночасно навчається близько 19 тис. студентів. Звичайно, що не всі духовні навчальні заклади дають своїм слухачам та студентам однакову якісну освіту, однак це лише питання часу. Важливо, що Церква перестає відчувати брак добре підготовленого у духовному та професійному плані духовенства, а частина випускників духовних навчальних закладів, особливо тих, хто не приймав священного сану, починають відчутно працювати на ниві катехизації. Окрім системи професійної духовно-релігійної освіти в Україні створилася широка мережа церковно-просвітницьких закладів, особливе місце серед яких належить недільним школам, яких на даний час налічується понад 9 тисяч. У них за різними освітніми системами проходять навчання як дорослі, так і діти.

До цих зусиль Церкви слід також додати роботу кількох сотень місій і братств, що концентрують свою увагу на реалізації соціальних програм релігійних організацій, які на сьогодні носять найрізноманітніший характер. Все це зміцнює внутрішні зв'язки в релігійних громадах, створює справжні засади для реалізації віруючим їхніх духовних настанов, урізноманітнює релігійне життя.

Крім названого, особливого значення в релігійному житті сучасної України починають набувати конфесійні засоби масової інформації. На даний час їхня кількість сягнула понад 270 одиниць. Природно, що конфесійні ЗМІ не покривають усіх можливостей інформаційного впливу на суспільство з боку релігійного середовища. Церква має суттєві можливості для використання електронних засобів

масової інформації усіх форм власності та світської друкованої періодики. Водночас і журналістський корпус все більшою мірою починає перейматися проблемами духовно-релігійного життя, поволі відходити від питань, пов'язаних з конфліктністю релігійного середовища.

Що ж до конфліктів на релігійному ґрунті, то на сьогодні слід констатувати завершеність більшості конфліктних ситуацій, які виникли на зламі 80-90-х років минулого століття і тривалий час визначали характер релігійного життя в Україні. Поява локальних конфліктів чи напруженостей всередині однієї релігійної організації чи між ними, або різні вияви змагальних настроїв, що часом проявляються в діяльності тієї чи іншої релігійної організації, не можуть розцінюватися як підвищена конфліктогенність релігійного середовища. По суті на сьогодні в Україні не розв'язаною залишається лише одна конфліктна ситуація – протистояння між православними різних юрисдикцій. Звичайно, цей конфлікт визначає багато в релігійному житті України. Він може бути віднесений навіть до розряду проблем загальнонаціонального характеру. Однак, основні чинники, що здатні вплинути на його розв'язання, знаходяться поза межами України і, очевидно, ця проблема ще тривалий час являтиме собою відчутне ускладнення для нормального розвитку релігійного життя в нашій країні.

Завершаючи тему якісних змін у релігійному середовищі сучасної України, не можна не згадати питань, пов'язаних з реституцією церковної власності. Процес повернення релігійним організаціям майна, що було свого часу вилучене у них неправом шляхом, в Україні розпочато ще в 1992 році. Він продовжується і сьогодні. За цей час релігійним організаціям було повернуто близько 4 тисяч колишніх культових приміщень, що використовувалися не за призначенням та понад 10 тисяч предметів церковного начиння. Новий етап цієї роботи розпочато у березні 2002 року, у зв'язку з виконанням Указу Президента України "Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій". Згаданий документ демонструє нові підходи до змісту та організації реституційного процесу та його виконання дасть змогу завершити цю роботу загалом.

Підводячи підсумок сказаному, можемо констатувати, що релігійне життя в сучасній Україні входить у нормальне русло. За ознаками кількісних та якісних показників релігійного середовища наша країна все більшою мірою наближається до країн зі сталими демократичними традиціями, де релігійне життя не переживало зовнішнього тиску та жорсткої корекції.

В результаті тих змін, що відбулися в релігійному житті, українське суспільство на сьогодні є поліконфесійним з чітко визначеними домінантами – православною, греко-католицькою та пізньо протестантською. Для України на відміну від багатьох інших країн, що утворилися на території колишнього СРСР характерне неухильне дотримання принципу свободи совісті та реальної віросповідної рівності, про що, зокрема, свідчать показники розвитку віросповідних меншин та релігійних утворень, що діють у середовищі національних меншин.

Загалом же Церква перетворюється в Україні на повноцінний суспільний інститут, співмірний за своїми обсягами та масштабами діяльності з іншими суспільними інституціями. Вона стає не тільки помітним фактором суспільного життя, але й чинником його духовного росту і стабільності.